

DOI: 10.7596/taksad.v6i2.815

Citation: Özdemir, M. (2017). Dervîş Muhammed Şifâyî'nin Şerh-i Şebistân-i Hayâl'indeki Muammâ Çözüm Yöntemleri Üzerine Bir İnceleme. *Journal of History Culture and Art Research*, 6(2), 336-357. doi:http://dx.doi.org/10.7596/taksad.v6i2.815

Dervîş Muhammed Şifâyî'nin Şerh-i Şebistân-i Hayâl'indeki Muammâ Çözüm Yöntemleri Üzerine Bir İnceleme

An Investigation on Dilemma Resolution Methods in the Sharh Shabistan Khayal of Darwish Muhammad Shifayi

Mehmet Özdemir¹

Abstract

Darwish Muhammad Shifayi was born in early seventeenth century, and has been known as the commentator on Masnawi with his commentary on the first two volumes of the Rumi's Masnawi. This famous commentator also had other works like *Hadiyyet al-Fukara* in which he translated Esmâ al-Hüsni, which was originally Persian and was translated into Turkish by him; *Hadiyye-i Rahmat* in which he wrote about Islam, mysticism and religious cults; and *Sharh Shabistan Khayal* in which he commented on the work of Fattah al-Nishabûrî called *Shabistan Khayal*. A critical text study was conducted on the first volume of his work with the name *Sharh-i Masnawi* and the critical text study is being conducted at present time about the second volume of this work and about *Hadiyyat al-Fukarâ*. There are no studies on *Sharh Shabistan Khayal* and on *Hadiyye-i Rahmat*, which is currently not available in Turkey.

In this study, the work called *Sharh Shabistan Khayal* located in Süleymaniye Library Serez 2656 number will be introduced, the purpose of the commentator will be explained, and the commentary method will be dealt with. In *Shabistan Khayal*, which was originally written in Persian, issues on religion and life were handled with the dilemma style by using letter and word games. For this reason, when determining the commentary method of such a text, the translation and commentary of Persian expressions and the solution ways of the dilemmas must be considered. Based on this context, when explaining the commentary method of the commentator, the translation and commentary of the Persian text will be dealt with firstly; and the dilemma resolution methods such as *amel-i tahsîlî*, *amel-i tekâmîlî*, *amel-i teshîlî*, *amel-i tezyîlî* will be dealt with in the second section under the title of "Art".

Keywords: Muhammad Shifayi, Sharh Shabistan Khayal, Commentary Method, Dilemma, Dilemma resolution methods.

¹ Kocaeli Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı, Turkey. E mail: dr.mehmetozdemir14@gmail.com

Öz

On yedinci yüzyılın başında dünyaya gelen Dervîş Muhammed Şifâyî, Mevlânâ'nın Mesnevî'sinin ilk iki cildine yaptığı şerhle Mesnevî şarihi olarak tanınmıştır. Şarihin bundan başka aslı Farsça olan iki Esmâ-yı Hüsnâ şerhini Türkçeye tercüme ettiği *Hediyyetü'l-Fukarâ*, İslam dini, tasavvuf ve tarikatlara dair kaleme aldığı *Hediyye-yi Rahmet* ve Fettâh-ı Nişâbü'rî'nin *Şebistân-ı Hayâl* adlı eserini şerh ettiği *Şerh-i Şebistân-ı Hayâl* adlı eserleri vardır. Bu eserlerden *Şerh-i Mesnevî*'nin birinci cildi üzerinde tenkitli metin çalışması yapılmış, söz konusu eserin ikinci cildi ve *Hediyyetü'l-Fukarâ* adlı eser üzerinde tenkitli metin çalışmaları yapılmaktadır. *Şerh-i Şebistân-ı Hayâl* ve yurt dışında bulunduğu için henüz temin edilemeyen *Hediyye-yi Rahmet* adlı eserlerle ilgili bir çalışma yoktur.

Bu makalede, Süleymaniye Kütüphanesi Serez 2656 numarada bulunan *Şerh-i Şebistân-ı Hayâl* adlı eser tanıtılıp şarihin maksadını izahtan sonra şerh yöntemi üzerinde durulacaktır. Aslı Farsça olan *Şebistân-ı Hayâl*'de, din ve hayata dair konular harf ve kelime oyunları vasıtasıyla muammâ tarzında ele alınmıştır. Dolayısıyla böyle bir metnin şerh yöntemini belirlerken hem Farsça ifadelerin tercüme ve şerhi hem de muammâların çözüm şekilleri göz önünde bulundurulmalıdır. Bu düşünceden hareketle şarihin şerh yöntemi ele alınırken öncelikle Farsça metnin tercüme ve şerhi, ikinci olarak da “sanat” başlığı altında, muammâların halledildiği bölümde kullanılan amel-i tahsîlî, amel-i tekmiî, amel-i teshîlî, amel-i tezyîlî gibi muammâ çözüm yöntemleri üzerinde durulacaktır.

Anahtar sözcükler: Muhammed Şifâyî, *Şerh-i Şebistân-ı Hayâl*, Şerh Yöntemi, Muammâ, Muammâ çözüm yöntemleri.

Giriş

Şebistân-ı Hayâl, İranlı şair Muhammed bin Yahya Sîbek Fettâhî (ö. 852/1448-49 veya 853/1449-50) tarafından kaleme alınan manzum-mensur karışık nükteli yazılar mecmuasıdır (Huart, 2001, s. 582). Fettâhî'nin *Şebistân-ı Hayâl* adlı eserinde din ve hayata dair konular harf ve kelime oyunları vasıtasıyla muammâ tarzında ele alınmıştır. Sembolik nitelikteki kavramlarla kurulan eser, sekiz bölümden meydana gelir (Yazıcı, 1995, s. 485; Erkal, 2009, s. 36). Eser tevhit, naat, münacat, kitabın telifi ve bâbların tarifi, evvelki şairlerden bahseden bölümlerden sonra iman ve İslam, padişahlar ve yardımcıları, ilim, züht, ahlâk katları ve insan cinsleri, leziz şeyler, arzu olunan şeyler, faydalı şeyler başlıklarının

bulunduğu sekiz bölümden oluşur. Söz konusu ana başlıklara ait görüşler de fasıllar vasıtasıyla dile getirilir (Nişâbü'rî, 06 Mil Yz A 7185, 1b-87a).

Fettâhî'nin yazdığı *Şebistân-ı Hayâl*'e yapılan ilk şerh Sürûrî'ye aittir. On altıncı yüzyılda Sürûrî tarafından yapılan ve *Şerh-i Şebistân-ı Hayâl* adını taşıyan eserde bâb ve fasılların düzeninde Fettâhî'nin eserine sadık kalınmıştır. Bâblara geçmeden önce *Fîmedhi Vâcibü'l-Mutlak*, *Fîna'ti'n-Nebiyyi*, *Filmünâcâtî*, *Fîte'lîfî'l-Kitâbi* ve *Ta'rîfî'l-Ebvâbi*, *Fîzikri's-Şu'arâi'l-Mâziyyeti Biismihâ* ve *Mahlâsihâ* başlıklarının bulunduğu bölümler mevcuttur. Giriş mahiyetindeki bu bölümlerin ardından *Şebistân-ı Hayâl*'in sekiz bâbı ve bâblar altında bulunan fasıllar sırasıyla şerh edilir (Elbir, 2003, s. 33).

Şebistân-ı Hayâl'e yapılan ikinci şerh on yedinci yüzyıl müelliflerinden Dervîş Muhammed Şifâyî'ye aittir. On yedinci yüzyılın başında dünyaya gelen Şifâyî, eğitimi tamamladıktan sonra medrese hocalığı, kadılık ve kazaskerlik görevlerinde bulunur. Anadolu Kazaskerliği sırasında fenafillah arzusuyla hacca niyetlenip devletten izin alarak Konya'ya gider. Konya'da Pîr Hüseyin Efendi'ye intisap edip Mevlevî olur. Daha sonra Pîr Hüseyin Efendi tarafından Mısır Mevlevîhanesine şeyh olarak gönderilir. Hayatının sonuna kadar Mısır'da kalıp Mesnevî nakliyle meşgul olur ve *Şerh-i Mesnevî*, *Hediyyetü'l-Fukarâ*, *Hediyye-yi Rahmet*, *Şerh-i Şebistân-ı Hayâl* adlı eserlerini kaleme alır (Özdemir, 2016, s. 13-20). Muhammed Şifâyî, özellikle *Şerh-i Mesnevî* adını taşıyan ve Mevlânâ'nın Mesnevî'sinin ilk iki cildine yaptığı şerhlerle Mesnevî şarihi olarak tanınır. Bundan başka aslı Farsça olan iki Esmâ-yı Hüsnâ şerhini Türkçeye tercüme ettiği *Hediyyetü'l-Fukarâ*, İslam dini, tasavvuf ve tarikatlara dair kaleme aldığı *Hediyye-yi Rahmet* ve Fettâh-ı Nişâbü'rî'nin *Şebistân-ı Hayâl* adlı eserini şerh ettiği *Şerh-i Şebistân-ı Hayâl* adını taşıyan eserleri vardır. Bu eserlerden *Şerh-i Mesnevî*'nin birinci cildi üzerinde tenkitli metin çalışması yapılmış (Özdemir, 2016), söz konusu eserin ikinci cildi ve *Hediyyetü'l-Fukarâ* adlı eser üzerinde tenkitli metin çalışmaları yapılmaktadır. *Şerh-i Şebistân-ı Hayâl* ve yurt dışında bulunduğu için henüz temin edilemeyen *Hediyye-yi Rahmet* adlı eserlerle ilgili bir çalışma yoktur. Bu yazıda, Süleymaniye Kütüphanesi Serez 2656 numarada bulunan *Şerh-i Şebistân-ı Hayâl* adlı eser tanıtılıp şarihin maksadını izahtan sonra şerh yöntemi üzerinde durulacaktır.

I. Şerh-İ Şebistân-ı Hayâl'in Tanitimi

1. Nüsha Özellikleri

Muhammed Şifâyî'nin eseri Süleymaniye Kütüphanesi Serez 2656 numarada *Şebistân-ı Hayâl Tercemesi* adıyla kayıtlıdır. Eserin 1a sayfasında da “*Şebistân-ı Hayâl Tercümesidir*” ifadesi kayıtlıdır. Bu ifadelerden hareketle eserin bir tercüme olduğu

düşünülebilir. Fakat Şifâyî, Sürûrî'nin yaptığı şerhin yetersizliği, eserin anlaşılmasının güçlüğü ve Fettâhî'nin eseri şerh etme görevini vermesi gibi sebeplerle *Şebistân-ı Hayâl*'i şerh etmeye niyetlendiğini belirtir. Bu münasebetle şarihin mukaddimede verdiği bilgiler ve eserin içeriği bunun bir tercüme değil, şerh olduğunu göstermektedir.

Başka bir nüshasına tesadüf edemediğimiz *Şerh-i Şebistân-ı Hayâl*, toplamda 203 varaktan meydana gelmektedir. Varaklarda bulunan sayfalar genel olarak 19 satırdır, fakat mukaddimenin başladığı 1b sayfası 15 satır, *Şebistân-ı Hayâl* şerhinin başladığı 2b sayfası 17 satırdan oluşur. Bunun dışında satır sayısının 17 veya 18 olduğu sayfalar da mevcuttur. Elimizdeki metnin sayfa kenarları genel olarak cetvelle çizili değildir, fakat birkaç sayfada (1b-2a, 112a, 121b, 183b-184b, 192a) kırmızı ile çizilmiş kenarlık bulunmaktadır.

Eserin mukaddimesinde Şifâyî, 23 Cemaziyelevvel 1070 (5 Şubat 1660) Perşembe günü *Şebistân-ı Hayâl*'in şerhine başlayıp yüz gün sonra 4 Ramazan 1070 (14 Mayıs 1660) Cuma günü eseri tamamladığını belirtir (Şifâyî, Serez 2656, 1b-2a). Şarihin verdiği bu bilgi ve eserde herhangi bir müstensih kaydının bulunmaması münasebetiyle elimizde bulunan nüshanın müellif hattı olduğu söylenebilir.

Şerh-i Şebistân-ı Hayâl'in 1b-2a sayfaları arasında mukaddime vardır. Eserin 2b sayfasında bulunan besmeleden sonra yer alan Farsça ifadelerin üstü kırmızı çizgili, bâb ve fasılların başlıkları da kırmızı ile yazılıdır. Sayfa kenarlarında herhangi bir kayıt bulunmamakla beraber, metinde olması gerekirken herhangi bir sebeple yazılmayan bazı ifadeler sayfa kenarlarında kayıtlıdır. Bu tür durumlarda, ifadenin ait olduğu yere bir işaret konulup eksik kısım sayfa kenarına kaydedilmiştir.

2. Muhtevası

Muhammed Şifâyî, *Şerh-i Şebistân-ı Hayâl* adlı eserini Fettâhî'nin *Şebistân-ı Hayâl*'ine uygun olarak düzenleyip eserdeki başlıkları kullanır. Eserin bölümleri ve bölümlerde ele alınan konular şöyledir: Şifâyî, eserine hamd ve sena ile başlayıp *Şebistân-ı Hayâl*'i neden şerh ettiğini açıklar. Bu açıklamadan sonra Fettâhî'nin tertibine uygun olarak herhangi bir farklı başlık kullanmadan Farsça ifadeleri verip şerhe geçer. Devamında *Fîna'ti'n-Nebiyi*, *Filmünâcâtî*, *Fîte'lîfi'l-Kitâbi* ve *Ta'rîfi'l-Ebvâbi*, *Fîzikri's-Şu'arâi'l-Mâziyyeti* başlıklarının şerhini yapıp eserin asıl bölümüne geçer. *Birinci bâb*, iman ve İslam konularının ele alındığı beş fasıldan oluşur: Birinci fasılda iman, ikinci fasılda namaz, üçüncü fasılda zekât, dördüncü fasılda hac, beşinci fasılda oruç konuları işlenir. *İkinci bâb*, padişahlar ve yardımcıları hakkında olup üç fasıldır: Birinci fasıl padişahların adil veya zalim olmalarına, ikinci fasıl vezirlere, üçüncü fasıl padişaha tabi olanlara dairdir. *Üçüncü bâb*, ilim üzerinedir ve dört fasıldan meydana gelir: Birinci fasılda ilim öğrenmenin önemi ve fazileti

üzerinde durulur. İkinci fasılda kadıların özelliklerinden bahsedilir. Üçüncü fasılda vaiz, hatip, hafız ve edipler zümresi tanıtılır. Dördüncü fasıl tabip, müneccim ve şairler hakkındadır. *Dördüncü bâb*, züht hakkındadır ve üç fasıldan oluşur: Birinci fasılda ibadet ve fisk, ikinci fasılda sülûk ve hırka, üçüncü fasılda fakr-tasavvuf ve irşat kavramları üzerinde durulur. *Beşinci bâb*, ahlâk katları ve insan cinsleri hakkında olup sekiz fasıldır: Birinci fasılda şerefli ve alçak kimseler, ikinci fasılda cömert ve cimri olanlar, üçüncü fasılda açgözlü ile uzleti seçenlerin hâlleri ele alınır. Dördüncü fasıl doğru söylemek, iftira ve gıybet kavramları, beşinci fasıl dostlar, düşmanlar ve haset edenler, altıncı fasıl çiftçi ve ekinciler, yedinci fasıl sefer ve ticaret, sekizinci fasıl kınanacak işlerle uğraşanlar ve çarşıda haksızlık yapanlar hakkındadır. *Altıncı bâb*, leziz şeylerden bahseden beş fasıldan oluşur: Birinci fasılda zenginlik, mertebe ve makamdan, ikinci fasılda giyecekler, binek hayvanları ve hizmetçilerden, üçüncü fasılda mekânlar, kapılar, meskenler ve saraylardan bahsedilir. Dördüncü fasıl bahçeler ve çiçekler, beşinci fasıl ağaçların meyveleri ve meyvelerin temizleri hakkındadır. *Yedinci bâb*, beş fasıldır ve arzu olunan şeyler üzerinedir: Birinci fasıl yiyecekler, ikinci fasıl içecekler, üçüncü fasıl ses ve musiki üzerinedir. Dördüncü fasılda güzellik kavramı ve güzeller, aşk kavramı ve âşıklar anlatılır. Beşinci fasılda cinsî münasebet üzerinde durulur. *Sekizinci bâb*, faydalı şeyler hakkındadır ve dört fasıldan meydana gelir: Birinci fasılda ömrün miktarı ve yılları hakkında bilgi verilir. İkinci fasılda hayat, ölüm, dünya ve ahiret üzerinde durulur. Üçüncü fasılda insanların yapmaları ve yapmamaları gerekenler hakkında nasihatlerde bulunulur. Dördüncü ve son fasıl ise kitabın hatimesi mahiyetindedir.

II. Şarihin Maksudı

Muhammed Şifâyî, *Şerh-i Şebistân-ı Hayâl*'in mukaddimesinde bu eseri kaleme almasıyla ilgili bilgi verir. Mukaddimede verilen bilgiye göre Şifâyî, yaşı ilerleyince meşayihin kitaplarını okuyup incelemeye başlar. Bu esnada Şeyh Yahyâ Fettâhî'nin *Şebistân-ı Hayâl* adlı eserini inceler ve eserin ahlakı güzelleştirmeye yönelik nasihatlerle dolu olduğunu görür. Fakat söz konusu eser, muammâ tarzında kaleme alındığı için eserdeki nasihatlerden herkesin faydalanması pek mümkün değildir. *Şebistân-ı Hayâl*'in daha önce Sürûrî tarafından şerh edildiğini bildiren Şifâyî, Sürûrî'nin şerhini yetersiz bulur. Hatta kendi şerhinin Sürûrî'nin şerhiyle karıştırılmaması gerektiğini "*Şebistân-ı Hayâl Tercümesidir, Sürûrî Efendi gaflet olunmaya*" ifadesiyle dile getirir. Çünkü Sürûrî'nin şerhinde gereksiz yere cümleler uzatılmış, izah isteyen yerler kısaca geçiştirilmiş ve itimat edilen kaynaklar kullanılmamıştır. Bu sebeple Şifâyî, öncelikle Sürûrî'nin şerhini ıslah etmeyi düşünür. Fakat ıslah çalışmasına başlamadan, bir gece rüyasında Fettâhî tarafından *Şebistân-ı Hayâl*'in şerhi

için görevlendirilince bu fikrinden vazgeçer. Muammâ tarzında üstat olmadığı hâlde “Memur mazurdur.” sözü gereğince eseri şerh etmeye karar verir (Şifâyî, 1b-2a).

Mukaddimede verilen bilgilerden hareketle şarihin maksadını şu şekilde ifade edebiliriz: 1- Ahlakı güzelleştirmeye yönelik nasihatlerin bulunduğu bu eserden herkesin faydalanmasını sağlamak. 2- Muammâ tarzında yazıldığı için güç anlaşılan eseri herkesin istifadesine sunmak. 3- Sürûrî’nin şerhinin yetersizliği ve ıslahının mümkün olmaması. 4- Şeyh Yahyâ Fettâhî tarafından eseri şerh etmekle görevlendirilmesi.

III. Şerh Yöntemi

Dervîş Muhammed Şifâyî’nin ifadesiyle *Şebistân-ı Hayâl*, “*tarz-ı muammâ ve tavr-ı garip*” üzere yazılan bir eserdir. Bundan dolayı şerh yöntemi tespit edilirken eserdeki Farsça ifadelerin tercüme ve şerhinde izlenen yol, kelime anlamları ve dil bilgisi açıklamaları, şerhin dayanakları, üslûp vb. yönlerin incelenmesi yeterli olmayacaktır. Ayrıca Şifâyî şerhinin tertip tarzına bakıldığında da tek yönlü bir incelemenin yetmeyeceği görülür. Çünkü şarih, *Şebistân-ı Hayâl*’i şerh ederken iki farklı yaklaşım sergiler. Bu yaklaşımlardan ilki, Farsça metnin tercüme ve şerhini içeren kısımdır ki bu bölümden hareketle şarihin metin şerh yöntemiyle ilgili çıkarımlarda bulunulabilir. Eserde görülen ikinci yaklaşım ise muammâların çözümünün yapıldığı ve “*sanat*” başlığını taşıyan kısımda görülür. Bu kısımda şarih, verilen ipuçlarından hareketle çeşitli muammâ çözüm yöntemlerini kullanarak muammâları çözümler ve onların hangi isme işaret ettiğini ortaya çıkarır. Dolayısıyla “*sanat*” başlığını taşıyan bölümde sergilenen tavra bakıldığında Şifâyî’ye *muammâgüşâ* (muammâ çözen) demek daha doğru olur. Çünkü şarihin, Farsça muammâları usulüne uygun olarak çözümlediği görülmektedir. Bu tespitlerden hareketle şerh yöntemi incelenirken hem metin şerhi hem de muammâ çözüm yöntemlerine bakmanın daha faydalı olacağı söylenebilir.

1. Metin Şerhi Yöntemi

a. Farsça Metnin Tercümesi

Şebistân-ı Hayâl, hem manzum hem mensur parçalardan oluşmaktadır. Şifâyî, mensur parçaların Farsçasını bir bütün olarak verirken kıta, rubâî, mesnevî gibi manzum kısımları ikiyeşer mısra hâlinde verip tercüme eder. Tercüme esnasında şarih, Farsça metni bir cümle hâlinde ele alır ve bire bir çeviri yapar.

Örnek metin:

“*Nükte*

Arşîrâ bunyâd berâb ezânest ki çeşm berreş-i ayn-ı atâ-yı û nihâde

Arşa bünyâd âb üzre andandur ki anun atâsı çeşmesi nemi üzre göz komışdur.” (Şifâyî, 5a)

“Rubâ’î

Tâ yâfte şakk-ı şevkeş ezpîrâmen

Şakk kerde şafak bemihir ceyb ü dâmen

Tâ bulmuş anun şevki dostını etrâfdan yırtmış şafak muhabbet ile yakayı ve etegi.” (Şifâyî, 7a)

“Ham şud ser ü pâ-yı hâtem-i çarh-ı kuhen

Tâ geşt nigîn-i û zimihreş [rûşen]

Eski çarhun hâteminün başı ve ayağı ham oldu tâ ol yüzüğün kaşı anun muhabbetinden rûşen oldu.” (Şifâyî, 7a-7b)

b. Farsça Metnin Şerhi

Muhammed Şifâyî, eserin birçok yerinde Farsça metni Türkçeye aktardıktan sonra “yani” diyerek muhtevayı anlaşılır kılmak için çeşitli açıklamalar yapar. Bu açıklamalarda kimi zaman tercümenin biraz daha genişletildiği kimi zaman da tercümede bulunan bazı ifadelerin işaret ettiği kavramlar üzerinde durulduğu görülür. Muhteva hakkında biraz daha malumat vereceği durumlarda tekrar “yani” ifadesini kullanarak açıklamasını yapar.

Örnek metin:

“Peydâ şude rûy-ı râstî ezkademeş z’în rûy-ı kadem derism-i peygamber râst

Âşkâre olmuş toğrılık yüzi anun kademinden bu yüzden peygamber isminde kadem râdur ya’ni anun ba’siyle tarîk-i müstakîm vâzıhdur bu yüzden ya’ni hidâyet yüzinden ismde gelmek peygamberedür mazhariyet i’tibârıyla peygamber ism-i İlâhîdür Hâdî olmak üzre gelmek ana mahsûsdur.” (Şifâyî, 43b)

Şerh-i Şebistân-ı Hayâl’in genelinde metin şerhinin tercümeyle birlikte yapıldığı görülmektedir. Bunun yanı sıra “sanat” başlığını taşıyan bölümlerde de muhtevayla ilgili çeşitli açıklamalar yapılır ve telmihler hakkında bilgi verilir. Yani şarih, “sanat” başlığında metinde bulunan muammaları çözdükten sonra “îmâ oldu ki”, “işâret oldu ki”, “îmâ itdi ki”... gibi ifadeleri kullanarak metinde kastedilen anlamı son bir cümleyle aktararak sözü bitirir.

Örnek metin:

“Nukte

Elif-i evvel-i î mân tîr-i keştî-yi necâtest berser-i yemân ya'nî du deryâ-yı gayb u şehâdet ü elif-i sâ nî şecere-yi tevhîdest dervâdî-yi Eymen-i sa'âdet

Î mânun evvelki elifi gemi okıdur ya'ni gemide togrı dikilen direkdür yemân başı üzre ya'ni iki gayb u şehâdetdür yâsı ve ikinci elif tevhîd ağacıdur sa'âdet Vâdî-yi Eymeninde. *San'at* î mân lafzındaki evvelki elifi tîr-i keştîye teşbîh itdi elifden sonra yemân lafzını tesniye-yi yemm i'tibâr itdi yemm deryâ ma'nâsınadır o deryâların biri deryâ-yı gayb ve biri deryâ-yı şehâdet oldı imdi gayb u şehâdetde î mândâ tîrmisâl togrılık lâzım idigine işâret oldı ve ikinci elifi Vâdî-yi Eymendeki şecere-yi tevhîde teşbîh itdi Vâdî-yi Eymen Hazret-i Mûsâ aleyhisselama ibtidâ nübüvvet ihsân buyrılan vâdîdür ve şecere-yi tevhîd anda tecellî-yi İlâhî vâkî' olan şeceredür Eymen lafzında bir elif dahı olsa î mân olur imdi bu nükte *işâret oldı ki* î mânla müşerref olan Vâdî-yi Eymende olup şecere-yi tevhîdden müşâhede-yi tecellî ider.” (Şifâyî, 38a-39b)

c. Kelime Açıklama

Farsça metinlerin tercüme ve şerh edildiği kısımda, birkaç yer dışında, kelime anlamlarına ve kelimelerin dil bilgisi özelliklerine değinilmez. Bunun yanı sıra “*sanat*” başlığını taşıyan bölümde metinde geçen kelimelerle ilgili ayrıntılı açıklamaların yapıldığı görülür. Hatta bazı kelimelerin harekeleri hakkında bilgi verir ve kelimelerin okunuşuna açıklık getirir.

Örnek metin:

“Î mânun evvelki elifi *gemi okıdur* ya'ni gemide togrı dikilen direkdür.” (Şifâyî, 38a)

“*Safâ ve Merve* Mekke-yi Mükerrremde iki mevzi'un nâmlarıdur.” (Şifâyî, 57b)

“*Nahr* deveyi gögsinden boğazlamakdur.” (Şifâyî, 59a)

Örnek metin:

“*Mukarrer* lafzının evveli mîm âhiri râdur ki *mürr* olur telh ma'nâsına ve mâbeyni kâfdur ana *karr* olur sovk ma'nâsına” (Şifâyî, 73a)

“*Müstevfâ* tamâm hakkını alıcı ma'nâsınadır ıstılâhda teslîm-i mâl defterini zabt u kitâbet iden ma'nâsınadır.” (Şifâyî, 74a)

“Şahne lafzının pîşvâsı ya’ni evveli şuhh lafzıdır zamm-ı evvel ve teşdîd ile harîslik ma’nâsına andan sonra *ne* lafzıdır yok ma’nâsına” (Şifâyî, 77a)

ç. Dayanaklar

Şifâyî, *Şerh-i Şebistân-ı Hayâl*’de konunun daha iyi anlaşılmasını sağlamak ve fikirlerini desteklemek düşüncesiyle ayet ve hadislerden faydalanır. Fakat bunun dışında herhangi bir kaynak ismine rastlanmaz. Birkaç yerde kelime açıklaması yaparken “*lûgat kütübünde*” ifadesini kullanmasına rağmen lûgat ismi zikretmez (Şifâyî, 28b). Ayet alıntılarında genel olarak ya ayetin bir ifadesini verip “*âyet-i kerîmesin oku, Hak Tealâ buyurur ki*” gibi ifadelerle meal üzerinde durur ya da doğrudan doğruya ayetten mealen alıntı yapar.

Örnek metin:

Âl-i İmrân suresinin 92’nci ayetinden yaptığı alıntı: “*Zekât beyânında len tenâlu’l-birre hattâ tunfikû mimmâ tuhibbûne âyet-i kerîmesin oku.*” (Şifâyî, 39b)

Enbiyâ suresinin “Davud ile Süleyman’ı da an. Hani, ekin hakkında hüküm veriyorlardı. Çünkü onda kavmin koyunları geceleyin yayılmıştı. Biz de onların hükümlerine şahitler idik.” (Beydavi, C. 3, s. 462) mealindeki 78’inci ayetinden yaptığı mealen alıntı: “*Eyü olmuşdur hasta benefşe başı ve ayağı anun gice ile çobansız otlamasından ve otarılmasından lutf-ı Hudâ otlaklarında.*” (Şifâyî, 144b)

Şarihin metinde, hadislerden daha fazla yararlandığı görülmektedir. Birçok yerde konuyla ilgili hadislere gönderme vardır. Hadis alıntılarında iki farklı yaklaşım söz konusudur. Buna göre hem hadis metnini verip açıklama yaptığı yerler hem de mealen hadise gönderme yaptığı yerler vardır. Bu tür alıntılarda “*hadîs-i şerîfde ki vârid olmuşdur, hadîs-i şerîfi anı beyân idicidür, hadîs-i nebevîde vârid olmuşdur ki, Hazret-i Hâce-yi Kâinât sallallâhu aleyhi ve âlihi ve sellem buyurmışdur ki*” gibi ifadelerle hadise gönderme yaptığını açık bir şekilde ifade eder.

Örnek metin:

“*Buniye’l-İslâmu ‘alâhamsin şehâdehu en lâilâhe illallâh ve enne Muhammedu’r-resûlullâh ve ikâmi’s-salâti ve îtâ’i’z-zekâti ve’l-hacci ve savmi ramazân*² *hadîs-i şerîfi anı beyân idicidür.*” (Şifâyî, 39b)

² “İslam beş temel üzerine kurulmuştur: Allah’tan başka ilah olmadığına ve Muhammed’in Allah’ın resulü olduğuna şahitlik etmek. Namazı dosdoğru kılmak, zekatı hakkıyla vermek, Allah’ın evi Ka’be’yi hacetmek ve ramazan orucunu tutmak.” (Nevevî, 2008, C. 2, s. 86)

“*Seyyid-i âlem sallallâhu aleyhi ve âlihi ve sellem namâzı su ırmağına teşbîh etmiş ve bu ma’nâ feyzi lafz-ı namâzda peydâ ve âşkâredür.*” (Şifâyî, 47a)

2. Muammâ Çözüm Yöntemleri

Sözlükte muammâ “Manası gizli ve güç anlaşılır söz veya şekil vesaire, bilmece, yanılmaç; ıstılah-ı edebîde lügazden farkı olup başlıca bir isme delalet eden söz veya mısra ve beyte ıtlak olunur; anlaşılmaz, sır, muğlak, halli müşkül, müşevveş şey.” olarak tanımlanır (Şemseddîn Sâmî, 1999, s. 1376). Ali Nihat Tarlan’ın verdiği tanıma göre, insan veya herhangi bir nesnenin kendisini değil de ismini nesir veya nazım içinde gizlemek olarak değerlendirilir (Tarlan, 1936, s. 7). Muammâ ile ilgili tanımlar burada verdiklerimizle sınırlı değildir. Edebiyatımızda muammâ üzerine yapılan müstakil eserlerde, bu türün örneklerini inceleyen çeşitli çalışmalarda muammânın tanımı ve özellikleri üzerinde durulmuştur (Bilgegil, 1989, s. 271-275; Saraç, 1997, s. 297-308; Ahmet Cevdet Paşa, 2000, s. 123; Bilkan, 2000, s. 11-38; Hamza, 2011, s. 1-31; Duru, 2011, s. 109-138; Çakıroğlu, 2014, s. 1-9; Güneş, 2015, s. 526-545). Bu çalışmalarda genel olarak muammânın insan, hayvan veya bir nesnenin ismi çıkacak şekilde düzenlenen bilmece olduğu ifade edilmektedir. Eğer bu bilmece insan veya herhangi bir şeyin ismini değil de zatını soru yoluyla gizleyerek anlatırsa lügaz olur.

Maharet ve zekâ isteyen bir ilim olan muammânın hem tertibi hem de çözümü belirli usullere bağlıdır. Muammâ ilminde bu usullere amel adı verilir (Saraç, 1997, s. 300). Muammâ söyleyenler (muammâgûy) söz konusu amelleri kullanarak maksatlarını gizler ve muhataba söz içinde çeşitli işaretlerle gizledikleri şeyi işaret ederler. Muammâyı halledecek olanlar (muammâgüşâ) da bu amelleri kullanarak sözdeki işaretlerden hareketle muammâda gizlenen anlamı bulurlar. Yaptığımız çalışma esnasında, *Şebistân-ı Hayâl*’de bulunan muammâların Muhammed Şifâyî tarafından söz konusu ameller vasıtasıyla çözümlendiği tespit edilmiştir. Dolayısıyla bu başlık altında öncelikle ameller kısaca tanıtılıp *Şerh-i Şebistân-ı Hayâl*’de kullanılan muammâ çözüm yöntemleri örneklerle belirlenmeye çalışılacaktır.

a. Amel-i Tahsîlî: Muammâda gizlenen ismi bulmanın yollarından ilki amel-i tahsîlîdir. Muammânın bu yolla çözümü esnasında *tansîs ve tahsîs, tesmiye, telmîh, terâdüf, tashîf, teşbîh, hesâb-ı cümel (ebced), kinâye* gibi yollara başvurulur.

- **Tansîs ve tahsîs**

Bir kelime içinde gizlenen ismin muammâda geçen kelimenin neresinde başlayıp bittiğini anlatmaya tansîs veya tahsîs adı verilir (Tarlan, 1936, s. 10; Bilkan, 2000, s. 69). *Şerh-i Şebistân-ı Hayâl*'de *zer*, *hâvî*, *ress* gibi kelimelerin bulunduğu yerle ilgili açıklamalar yapılmıştır. Buna göre *zer* kelimesi, *ezrâk* kelimesinin ilk ve son harfleri arasındadır. *Hayy* kelimesi *fehâvî* lafzında başlangıçtan sonrasındır. Taşla yapılmış kuyu anlamındaki *ress* sözü, at anlamına gelen *feres* kelimesinin *fâ* harfinden sonrasındır.

Ezrak (ازرق) lafzının evvel ve âhîrinün mâbeyni zer (زر) lafzıdır pes zer ile birdür (Şifâyî, 32b).

Fehâvî (فحوى) lafzının nihâyeti ya'nî evvelinden sonrası hâvî (حاوى) lafzıdır (Şifâyî, 33a).

Feres (فرس) lafzı fâdan sonra ress (رس) lafzıdır feth ü teşdîd ile taşla yapılmış kuyudur (Şifâyî, 137b).

Engûr (انكور) lafzının kâfını (ك) egri budağa teşbîh itdi kâfdan mâ'adâsı enver (انور) lafzıdır (Şifâyî, 147a).

- **Tesmiye**

Bir kelimedede gizlenen ismi, o kelimenin harflerini isimleriyle söyleyerek bulmaktır. Tesmiyede bir harf söylenip (müsemmâ) o harfın söylenişi itibarıyla yazılışı (isim) kastedilebilir. Yani (ق) harfinin müsemmâsı söylenip (قاف) ismi kastedilirse tesmiye olur. Bunun yanı sıra tesmiye, isim söylenip müsemmâ kastedilerek de yapılabilir (Tarlan, 1936, s. 10-11; Bilkan, 2000, s. 69-70). Muhammed Şifâyî, muammâ çözümlerinde bu yöntemi kullanırken kimi zaman harfın ismini verir ve bu isimden hareketle ismin anlamına gider. Mesela göz anlamına gelen *çeşm* kelimesi söylenerek *ayn* (ع) harfinin isim şeklinde yazılışı (عين) kastedilir. Bundan sonra *ayn* harfî, ismin gizlendiği kelimededen çıkarılarak veya kelimeye eklenerek muammâ çözülür.

Harf-i şîn (ش) ki menn (من) lafzı ile ola şemen (شمن) olur ve menn-i İlâhî mevcûd iken ol şîn (شین) şeyn (شین) ya'nî 'âr olur ki bütperestlik ider (Şifâyî, 3b).

Delk lafzındaki lâmu (لام) ism i'tibârı ile zırh didi lâm olmasa dak (isteme, dileme) tama' içün kînlere zırh olup dak u ta'ndan kurtarur (Şifâyî, 96b).

'Ukâr (عقار) lafzı 'âr (عار) lafzı içre harf-i kâfdur (ق) ol kâfdan ism i'tibârı ile kûh-ı Kâf (قاف) irâde itdi îşâret oldı ki meclis-i 'ukârda kûh-ı Kâf misâl vakâr u 'akl ile olmak gerek yohsa 'ârda kalur (Şifâyî, 158b).

Semâ' (سماع) lafzındaki harf-i ayndan (عين) ism itibârı ile âftâb irâde itdi anun üstinde semâ (سما) lafzıdır ki mürâdifî âsmândur (Şifâyî, 99a).

• *Telmîh*

Telmîh sanatından faydalanan bu kısımda meşhur kelimelere ve takvîmî yolla isimlerin son harfleri söylenip kelimeye işaret edilir (Tarlan, 1936, s. 11-12; Bilkan, 2000, s. 70-73). Aşağıda yapılan alıntıda telmîh-i takvîmî yoluyla güneş anlamına gelen *âftâb* kelimesi kullanılarak onun mürâdifî *şems* kelimesine telmîh vardır. Burada *şems* kelimesinden murat, telmîh-i takvîmî yoluyla kelimenin sonunda bulunan *sîn* harfidir. Burada elde edilen *sîn* harfi *berser-i mâ* ifadesinden hareketle *mâ* kelimesinin önüne getirildiğinde *semâ* kelimesi elde edilir. İkinci örnek metinde geçen *du harf-i emr* ifadesiyle Allah'ın *kun (ol)* emrine yapılan telmîhtir. Üçüncü örnekte *yevm* ve *lejl* kelimelerine takvîmî yolla işaret etmek için kelimelerin sonlarında bulunan *mîm* ve *lâm* harfleri kullanılır. Dördüncü örnekte yine takvîmî yolla *yâ* harfi söylenerek *Müşterî* (Jupiter) gezegenine telmih vardır ki bu usulde kelimenin Arapça yazılışındaki son harf esas alınır. Yani bu örnekte (ى) harfi *Müşterî* gezegenine işarettir.

Nâm-ı firişte lafz-ı deden ve lafz-ı ferşendür ezteh-i ferş demekle işâret ider ve ferş lafzı teh lafzına takdîm olunmasına çün âftâb berser demekle işâret ider ve çün âftâb (آفتاب) demekle *sîn-i mektûbîye* (س) işâret ider takvîmî evvelki lafz-ı *mâ* (ما) üzre ola *semâ* (سما) olur berser-i mâ demekle işâret ider (Şifâyî, 6a).

Mâlik (مالك) lafzı kalb olıcak kelâm (كلام) olur dil dih demekle işâret ider dü harf-i emrden *kun* (كن) lafzı murâd ider ve küll (كل) lafzı ol binâda ya'nî ol veznedür (Şifâyî, 11a).

Mül (مل) lafzı ki harf-i mîm (م) ve lâmdur (ل) takvîmî mîm (م) rakam-ı yevmdür (يوم) ve lâm (ل) rakam-ı leyldür (ليل) (Şifâyî, 157b).

Nâhîd (ناهيد) lafzı kalb olınsa dîhân (ديهان) olur takvîmî rakam-ı *Müşterî* (مشتري) harf-i *yâ* (ى) yukarı gelüp gidicek *dehân* (دهان) kalur (Şifâyî, 168b).

• *Terâdüf*

Terâdüfte bir kelime söylenir ve bu kelimenin aynı dilde veya başka dildeki eş anlamlısı kastedilir (Tarlan, 1936, s. 13; Bilkan, 2000, s. 74-75). Aşağıdaki örnekte *mâh* kelimesinin içine telîf-i imtizâcî yoluyla *destin* Arapça karşılığı *yed* getirilirse *mâyide* kelimesine ulaşılır. Konuyla ilgili ikinci örnekte *heme* (*hep, bütün*) kelimesinin aynı anlamdaki Arapça karşılığı *küll* kelimesinin içine telîf-i imtizâcî ile *âb* (*su*) kelimesinin Arapça karşılığı *mâ* girerse *kemâl* ismi elde edilir. Aynı ifadenin devamında da terâdüf ve telîf yoluyla *kâmil* kelimesine ulaşılır:

Dest (دست) mürâdifi yed (يد) mâh (ماه) lafzı içre olıcak mâyide (مايده) olur (Şifâyî, 17a).

Heme (همه) mürâdifi küll (كل) lafzı içinde âb (آب) mürâdifi mâ (ما) olıcak kemâl (كمال) olur ve küll (كل) lafzında âb (آب) mürâdifi mâ (ما) kalbi emm (ام) olıcak kâmil (كامل) olur (Şifâyî, 26b).

Dehân (دهان) lafzı mürâdifi femm (فم) kalb olup sırr (سر) lafzını örticek müfessir (مفسر) olur (Şifâyî, 85b).

Semâhat (سماحت) lafzında âb (آب) mürâdifi mâ (ما) suht (سحت) lafzı içre örtülmişdür suht zamm u sükûnla harâm (حرام) mürâdifidür (Şifâyî, 107a).

• *Tashîf*

Tashîf, tashîf-i vasfî ve tashîf-i ca'lî olmak üzere iki şekilde yapılır: Tashîf-i vasfî, Osmanlı Türkçesinde yazımı birbirine benzeyen ب / پ / ت / ث / ج / چ / ح / خ / ص / ض / غ / ع gibi harflerin yazımlarının değiştirilmesiyle yapılır ve metinde geçen “tecnîs, tashîf, nakş, sûret, şekil, musavver...” gibi kelimelerle buna işaret edilir. Tashîf-i câlî, harflere nokta konması veya var olan noktaların kaldırılması yoluyla yapılır ve metinde verilen “hâl (ben), dâğ, dâne, gevher, gonca...” vb. kelimelerle işaret edilir (Tarlan, 1936, s. 14-15; Bilkan, 2000, s. 76-77).

Muhammed (محمد) lafzında mîm-i sâni olmasa mehd (مد) kalur ki tashîf ile ya'nî ziyâde-yi nokta ile mecd (مجد) olur suret lafzı ile işaret itdi imdi mîm-i sâni vâsita oldu sûret-i mecde (Şifâyî, 14a).

Âteş (آتش) mürâdifi nâr (نار) lafzında harf-i sâd (ص) zâhir olıcak nâsır (ناصر) olur ve bir nokta ile nâzır (ناظر) olur ve harf-i sâd kitâbetini çeşmeye teşbîh itmiş (Şifâyî, 28b).

Kalb eridici sâyig sûreti altun nakşî ile ki kenâr üzre tutar zâyî'dür *san'at* sâyig (صايغ) sûreti zâyî'dür (ضايغ) ve anun âhiri harf-i ayndan ism i'tibârı ile zer irâde itdi (Şifâyî, 126a).

Temere (تمر) ol yüzden semer (ثمر) nakşî olur ki o meyveler aslıdur anun nakşî gayrı *san'at* temer (تمر) semer (ثمر) nakşındadır (Şifâyî, 147a).

• *Teşbîh ve İstiâre*

Bazı harflere benzetmeler vasıtasıyla işaret edilir ve bu harfler bir araya getirildiğinde muammâda gizlenen isim ortaya çıkarılır (Tarlan, 1936, s. 15-16; Bilkan, 2000, s. 78-79). *Şerh-i Şebistân-ı Hayâl*'de elif harfî (ل) kılıç, ok, gemi direği, kasap bıçağı, sütun, dil; sîn harfî (س) diş, testere; sâd harfî (ص) göz; mîm harfî (م) ağız; nûn harfî (ن) kaş; hâ harfî (ه) kalkan, siper; yâ harfî (ي) yay, keman... gibi benzetmeler kullanılmıştır.

İsm (اسم) lafzının elifini (ل) zebâna ve sînini (س) dendâna ve mîmini (م) dehâna teşbîh idüp insân mazhariyyet i'tibârıyla ism-i İlâhî olduğına telmîh itdi (Şifâyî, 6b).

Âh (آه) lafzının elifini (ل) tîre ve hâsını (ه) sipere teşbîh itdi ve zâlimlerin bîrahm gönüllerin siper-i âhenîne ve gözlerini kemân-ı sehmgîne ve nazar-ı bedlerin tîre teşbîh itdi (Şifâyî, 69a).

Burnı elife (ل) kaşı nûna (ن) ağzı fâya (ف) teşbîh idüp mecmû'ı enf (انف) olup tekrâr enfi tîge teşbîh itdi ve dem lafzı ki kenârsız ola harf-i mîm (م) kalur murâd teşbîh tarîkiyle ağızdur ol tîğ ile yok olur ve enf lafzı kalbile fenâ olur (Şifâyî, 168a).

Cemîl (جميل) lafzı cîmini (ج) zülfe teşbîh idüp kemend itdi ba'de meyl (ميل) lafzıdur ve anuniçün cemîle meyl olur (Şifâyî, 175b).

• *Hesâb-ı Cümel (ebced)*

Arap alfabesinde her harfin bir sayı değeri vardır. Bu sayı değerleriyle muammâda gizlenen isimlere, olaylara, kavramlara, kelimeler arası anlam bağlantılarına, bir şeyin azlığına veya çokluğuna işaret edilir. *Kismet* kelimesinde bulunan harflerin sayı değerleri toplamı altı yüz, *kısm* kelimesinde bulunan harflerin sayı değerleri toplamı ise iki yüz olarak verilip sayı değerlerinden hareketle hem yazımda hem de hesapta bu kelimeler arasındaki ilişkiye işaret edilir. İkinci örnekte rakam söylenip o rakama karşılık gelen harfler kastedilir ve bu harflerle bir kelime oluşturulur. Üçüncü örnekte iki yüz direm gümüş için beş direm zekât verileceğini kelimedeki harflerin sayı değerlerinden hareketle aktarır. Dördüncü örnekte sayı değerleri aynı olan iki kelime arasında anlam ilişkisi kurar.

Lafz-ı hürmet (حرمـت) ve rahmet (رحمت) cevâhir-i hurûfda müttehiddür menşûr lafzı ile işaret ider ve *kismet* (قسمت) lafzında *kısm* (قسم) lafzı var hesâbda *kismet* (قسمت) altı yüz ve *kısm* (قسم) iki yüz ki altı yüzün kısmıdır ve *kismet* (قسمت) ve 'azamet (عظمت) lafızlarında harf-i tâ (ت) var ki 'azamet lafzının kısmıdır (Şifâyî, 11b-12a).

Yegânedan (يـكـانـه) murâd elifdür (ل) heştan (هشت) murâd hâdur (ح) çilden (چـلـ) murâd mîmdür (م) çârdan (چـارـ) murâd dâldur (د) mecmû'ı Ahmeddür (احمد) ya'nî Ahmedün elifi (ل) yegâneligine ve hâsı (ح) sekiz cennetün kapusını feth itdüğüne ve mîmi (م) kırk yaşında nübüvvete ve risâlete vâsıl olduğuna ve dâlı (د) şerî'at ve da'veti cihânun dört köşesine ya'nî cevânib ve etrâfına bülûğuna delâlet ider ve Ahmed lafzının mecmû'ı elli üçdür elli üç yaşında sa'âdetle Mekke-yi Mükerrmeden Medîne-yi Münevvereye hicret buyurdıklarına işaret ider (Şifâyî, 14b-15a).

Lafz-ı sadaka (صدقه) üç cüz olup cüz-i evvel sâd (ص) ve dâl (د) ki sad (صد) olur cüz-i sâni kâf (ق) harfî ol dahî hesâbı sad (صد) iki yüz olur cüz-i sâlis harf-i hâ (ه) hesâbı beşdür beş iki yüz direm gümüşde beş direm zekât vücûbına işâret olur (Şifâyî, 54b).

Hak düzdi halk için hesâbı mîzânı bul ki hesâbda mîzân hakdur *san'at* mîzân lafzı hesâbı yüz sekizdür hak lafzı dahî öyledür (Şifâyî, 188a).

• *Kinâye*

Bir maksadı dolaylı anlatmaya dayalı olan kinâye vasıtasıyla muammâda bir harf veya kelimeye bu yolla işâret edilir. Kinâyede sayı zikredilerek harf, harf-i illet diyerek vâv (و), harf-i tarifle elif ve lââm (ال) kastedilebilir. Muammâ çözümünde bir kelimenin başka bir anlamını işâret yoluyla da kinâyeden faydalanılır (Tarlan, 1936, s. 18; Bilkın, 2000, s. 83). Aşağıdaki örneklerde şârih, *tulû' idicek, yüzi vuzûdan pâk kılmak, mihrâb köşesi çünkü hırsdan yıkıldı, harf-i 'illet* ifadelerini kinâyeli bir şekilde kullanır. Buna göre güneşin tulû' etmesiyle “şerr” kelimesinin içine “ayn” harfinin getirilmesine, yüzü vuzûdan pâk kılmak ile vuzû kelimesinin başındaki “vâv” harfinin kaldırılmasına, mihrâb köşesinin yıkılması ifadesiyle kelimenin başındaki “mîm” harfinin atılmasına, harf-i illet diyerek “vâv” harfinin kelimedenden çıkarılmasına işâret eder.

Yok yok öyle degüldür belki ‘ayn-ı şî'r ya'nî şî'rün zâtı bir güneşdür ki reşş *'aleyhim minnûrihi* kalbinden tâli' ve münevverdür ya'nî hadîs-i şerîfde ki vârid olmuşdur *inallâhe halaka'l-halka fîzulmetin summe reşşe 'aleyhim minnûrihi femer esâbehu zâlike'n-nûri fekadî'htedâ ve menihta'ehu fekad gavâ* pes şî'r bu mazmûndan tulû' itmiş şemsdür *san'at* reşş (رشن) lafzı kalb olıcak şerr (شر) olur ve anun ortasında harf-i ayn (ع) ki âftâb (آفتاب) lafzıyla işâret itdi tulû' idicek şu'arâ (شعر) olur (Şifâyî, 23b).

Vuzûda (وضو) sunun yuması ve pâk kılması iki ‘âlem tâzerûylığı nûrını mûcibdür rûy ki çün yüzi vuzûdan pâk kılasın zû (ضو) ya'nî nûr bulursın *san'at* vuzû (وضو) lafzınun yüzi vâvdur (و) ol gitse zû (ضو) kalur (Şifâyî, 47a-47b).

Mihrâb (محراب) köşesi çünkü hırsdan yıkıldı temkîn evi harâb (خراب) nakş gösterür ya'nî hırs-ı dünyevî sâhibinde makâmında karâr olmaz *san'at* mihrâb (محراب) lafzınun köşesi mîmdür (م) gidicek harâb (خراب) nakş ve sûreti kalur (Şifâyî, 52b).

Harf-i ‘illeti (و) vezâretde sadr gör ki âhir ‘illetden seni zâr ider bîşübhe *san'at* vezâret (وزارت) lafzınun sadrı ya'nî evveli vâvdur (و) ki harf-i ‘illetdür andan sonra zâret (زارت) lafzıdur (Şifâyî, 71a).

b. Amel-i Tekmîlî: Muammâdaki harfleri yan yana getirip birleştirme, bazılarını düşürme veya harflerin yerlerini değiştirme yoluyla yapılır. Muammâ çözümünde te'lîf, ıskât ve kalb gibi üç farklı yolla amel-i tekmîlî uygulanır (Tarlan, 1936, s. 19; Saraç, 1997, s. 300-301; Bilkan, 2000, s. 83-84).

- **Te'lîf**

Farklı kelimelerde bulunan harfleri birleştirme (te'lîf-i ittisâlî) ve bir harf veya heceyi başka bir kelime içine yerleştirme (te'lîf-i imtizâcî) yoluyla yapılır. Muammâda kullanılan görmek, istemek, erişmek, vasıl olmak, bulmak gibi kelimelerle te'lîf-i ittisâlîye; lokma, yemek, içmek, dolmak, batmak... gibi kelimelerle de te'lîf-i imtizâcîye işaret edilir (Tarlan, 1936, s. 19-20; Bilkan, 2000, s. 84-85). Aşağıdaki örneklerde *şirk*, *Müselmân*, *kurb*, *rûd* kelimelerinin oluşumu te'lîf yoluyla izah edilmiştir.

Dahî ol Hudânun şirki fikri bâtıldur şekk kalbinde *san'at* harf-i râ (ر) şekk (شك) lafzı ortasında olıcak şirk (شرك) olur (Şifâyî, 3a).

Hazret-i Muhammede mensûb mütâba'at mîmini Selmân gibi serefrâzlık başı tâcî bil tâ Müselmân olasın *san'at* mîm (م) mütâba'at (متابعت) lafzının evvelidür Selmân (سلمان) lafzına tâc ya'nî evvel olıcak Müselmân (مسلمان) olur (Şifâyî, 43b).

Kâfile ve râhile ve bâdiye başı üzre gör Hudâvend-i cihânun kurbî eserin yüz gösterici *san'at* kâfile (قافلة) ve râhile (راحله) ve bâdiye (باديه) lafızlarının başları ya'nî evvelleri kâf (ق) ve râ (ر) ve bâ (ب) harfleridür ki kurb (قرب) olur (Şifâyî, 57b).

Ve rûd bir reddür ki kavî miyânihânesin örtülü kılmışdur *san'at* kavî (قول) lafzı miyânihânesi vâvdur (و) anı redd (رد) lafzı örtüp rûd (رود) olmuştur (Şifâyî, 163b).

- **Iskât**

Kastedilen isimde olmayan harflerin düşürülmesi ile yapılır. Muammâda gizlenen isme ulaşmak için bir veya daha fazla harf düşürülür. Kelimede düşürülecek harfi işaret etmek için gitmek, süpürmek, uyumak, söylememek, atılmak, yutulmak, erimek, elemek... gibi ifadeler kullanılır. Bunun yanı sıra kelimede ilk harfin düşürüleceğine başsız, ezeli, bîbidâyet; ortadaki harfin atılacağına boş, tehî, hâlî, delik; sondaki harfin kaldırılacağına ebedî, bîhad, sonsuz, bîpâyân gibi kelimelerle işaret edilir (Tarlan, 1936, s. 20; Bilkan, 2000, s. 85-86). Seçilen örneklerde önce *ferişte*, *'anâsır*, *Zühal*, *neccâr* lafızları verilir, sonrasında bu kelimelerden düşürülecek harfler söylenerek *rişte*, *sâni'*, *zehl*, *çenâr* ve *nâr* kelimelerine ulaşılır.

Ferişte (فرشته) lafzının başı ki harf-i fâdur (ف) tarh olup biragılınca rişte (رشته) kalur ferişte serefgende dimekle işaret itdi ve yine harf-i fâ (ف) rişte (رشته) üstine gelse ferişte (فرشته) olur rişte ki ferişte ser efgende û dimekle işaret itdi (Şifâyî, 5b).

‘Anâsır (عناصر) lafzı harf-i râ (ر) ıskât olup kalb olıcak sâni (صانع) olur (Şifâyî, 9b).

Zühal (زحل) rakamı lâmdur (ل) Zühal (زحل) âhirinden lâm (ل) gidicek zehh (زح) kalur feth ü teşdîd ile ırak itmek ma’nâsınadur (Şifâyî, 90b-91a).

Neccâr (نجار) lafzı kalb-i ba’zla çenâr (چنار) olur çenâr lafzı başı cîm (ج) kesilicek âteş (آتش) mürâdifî nâr (نار) kalur (Şifâyî, 129a).

• *Kalb*

Harflerin yerleri değiştirilerek yapılır. Muammâyı oluşturan kelimelerdeki harflerin sondan başa veya baştan sona doğru ters çevrilmesine kalb-i küll, herhangi bir sıra gözetmeden değiştirilmesine kalb-i ba’z adı verilir. Kalb, kelimelerin yerlerini değiştirme yoluyla yapılırsa kalb-i küllî olur (Tarlan, 1936, s. 21; Bilkan, 2000, s. 87-88). Şifâyî, muammâ çözümünde hedeflenen kelimelere ulaşmak için kalb yolunu sıklıkla kullanır. Arap alfabesinde aynı harflerden oluşan hayrân kelimesi reyhân’a, kâhil kelimesi helâk’e, nârven kelimesi nûr-ı ân’a kalb yoluyla dönüştürülür.

Lafz-ı hayrân (حیران) kalb-i ba’zıla reyhân (ریحان) olur ve mütefekkir (متفکر) lafzı kalb olup ba’de’l-kalb başı olan harf-i râ (ر) biragılıcak güfthem (كفتم) olur (Şifâyî, 34a).

Dehân (دهان) mürâdifî fem (فم) kalb olup sırr (سر) lafzı öticek müfessir (مفسر) olur (Şifâyî, 85b).

Küll (كل) lafzı içre âh (آه) lafzı olıcak kâhil (كاهل) olur ve kâhil lafzı kalb-i ba’zla helâk (هلاك) olur (Şifâyî, 116a).

Nârven (نارون) lafzının evveli nâr lafzıdur ve kalb olınıcak nûr-ı ân (نور آن) olur ân lafzını Hakka işâret i’tibâr itdi (Şifâyî, 146a-146b).

c. Amel-i Teshîlî: Bu amelde muammânın çözümünü kolaylaştıracak yollar verilir ve muammâda gizlenen ismin harf/ hecesinin bulunduğu yere, kelimenin kaç parçadan oluştuğuna, kelimelerden alınan parçaların nasıl birleştirileceğine, kelimelerde değiştirilecek harflere işaret edilir. Amel-i teshîlî intikâd, tahlîl, terkîb ve tebdîl olmak üzere dört kısımdır (Tarlan, 1936, s. 22-24; Saraç, 1997, s. 300-301; Bilkan, 2000, s. 88).

• *İntikâd*

Muammâyı oluşturan harflerin kelimenin neresinde bulunduğuna intikâd yoluyla işaret edilir. Söz konusu harfler kelimenin başında ise matla', baş, ser, ön, evvel, ibtidâ, sadr, mebdâ', yüz, rûy, ârız, evc, tepe, mukaddem...; ortada ise dil, kalb, orta, miyân, vasat, kemer, iç, derûn...; sonda ise son, âhir, encâm, nihâyet, had, intihâ, gâyet, âkıbet, pâyan, dâmen, etek, ayak, kadem... gibi ifadeler kullanılır (Tarlan, 1936, s. 22-24; Bilkan, 2000, s. 88-90).

Çarh (چرخ) lafzının hurûfına işaret idüp çarhrâ diyüp harf-i râya (ر) berhâk ruh (رخ) diyüp harf-i hâya (خ) ki lafz-ı ruhda aşağıdadur evc-i (اوج) celâl diyüp harf-i cîme (ج) ki celâlde yukarudadur işaret ider ve râ berhâk ruh demekle harf-i râ (ر) harf-i hâ (خ) üzere olmasına ve evc lafzı ile harf-i cîm (ج) cümleden mukaddem olmasına işaret ider (Şifâyî, 4b).

Sevâbit (ثوابت) lafzının kademi ki tâdur (ت) kalkıcak sevâb (ثواب) kalur (Şifâyî, 91a).

'Ârif (عارف) lafzının kademi fâdur (ف) ol olmayınca 'âr (عار) kalur ve sûfî (صوفی) lafzının başı sâddur (ص) ol terk olunca vefâ (وفی) kalur (Şifâyî, 102b).

Zen (زن) lafzı etegine ya'nî âhirine elif (ل) irişecek zinâ (زنا) olur şöyle kalup kalb olınıcak nezz (نز) olur (Şifâyî, 177b-178a).

• *Tahlîl*

Muammâda kullanılan bir kelimeyi parçalara ayırarak birden fazla kelime elde etmektir (Tarlan, 1936, s. 24; Bilkan, 2000, s. 90). Aşağıdaki örneklerde *Fettâhî*, *dercânâhâ*, *nesteren*, *tevekkül* kelimeleri tahlîl edilerek yeni anlamlara ulaşılır.

Fettâhî (فتاحی) lafzının cüz-i evveli fetâ (فتا) sûretidür cüz-i sânisî zinde mürâdifî hayyidur (حی) ve râ (را) lafzı kalbi erdür (ار) anun içinde pâk (پاک) kalbi ke'b (کاب) olıcak ekâbir (اکابر) olur (Şifâyî, 22b).

Û (و) lafzı kalb olup ten (تن) lafzı içre olıcak tüvân (توان) olur dahı dercânâhâ (درجانها) lafzı tahlîl olup dercân (درجان) hâ (ها) olur cânda (جان) harf-i hâ (ه) olıcak cihân (جهان) olur (Şifâyî, 34b).

Nesteren (نسترن) lafzının evveli ness (نس) lafzıdır feth ü teşdîd ile kurı olmak ma'nâsına ba'de ter (تر) lafzıdır yaş ma'nâsına ba'de âhiri harf-i nûndur (ن) nedâ (ندی) lafzının mâyesi başıdır (Şifâyî, 145a).

Tevekkül (توکل) lafzı tu (تو) küll (کل) sûretindedür îmâdur ki tevekkül küll-i hâli Hakka havâledür pes sülûkun beşinci mertebesin tevekkül idüp cemî'-i umûr u ahvâli Hakka tefvîz itdigin ifâde itdi (Şifâyî, 198a-198b).

• *Terkîb*

Bir kelime veya kelimenin bir parçasını başka bir kelimenin tamamı veya bir parçasıyla birleştirmektir (Tarlan, 1936, s. 24; Bilkan, 2000, s. 91). Seçilen örneklerde birden fazla kelimedede bulunan harfler bir araya getirilerek hedeflenen isme ulaşıldığı görülür. ‘*Anâsır*’ kelimesinden hareketle dört unsur ele alınır ve onların ilk harflerinin terkîbiyle *nehmet*, *mevâlîd* kelimesinin işaret ettiği kavramların terkîbiyle *cünh* elde edilir. Diğer örneklerde farklı kelimelerin terkîbiyle *atlas* ve *Hüsrev* kelimelerine ulaşılır.

Atlas (اطلس) lafzının cîb ü dâmeni ya’nî evvel ve âhiri üss (اس) olur ve ‘*atl* (عطل) lafzı bîkerân ola tall (طل) olur üss (اس) ki buna giydürile *atlas* (اطلس) olur (Şifâyî, 7a).

‘*Anâsır* (عنصر) ki nâr (نار) u hevâ (هوا) vü mâ (ما) vü türâbdur (تراب) evvel harfleri terkîb olinsa *nehmet* (نهمت) olur ki hîrs u himmet ma’nâsınadur ammâ bunların rûy-ı hîrs u himmetleri mâyide-yi Hudâyadur gayra degül (Şifâyî, 10a).

Mevâlîd (مواليد) ki cemâd (جماد) u nebât (نبات) u hayvândur (حيوان) evvel harfleri terkîb olinsa *cünh* (جنج) olur ki giceden bir mikdârdur gice perdemisâl olmagı murâd perde-yi lutf u hîfz u ihâta-yı Hudâdur (Şifâyî, 10a).

Rev (رو) lafzı üzre hass (خس) lafzı olıcak *Hüsrev* (خسرو) olur ve *Hüsrev* Hindî olmagla nazmını bahr-i Hinde teşbîh ider ve Hindîler siyâh olmagla ol bahre sevâd dir mürekkebe işâret ider (Şifâyî, 27b).

• *Tebdîl*

İşaret edilen kelimenin bir veya birkaç harfini değiştirerek murat edilen isme ulaşmaktır (Tarlan, 1936, s. 24; Bilkan, 2000, s. 91). Muhammed Şifâyî, çoğu yerde kelimelerdeki harflerin tebdîl edileceğini ifade eder. Aşağıda seçilen örneklerin üçünde kelimelerin harfleri yer değiştirilerek gizlenen isme ulaşılır, dördüncü örnekte ise kelimedeki *kâf* harfî *hâ*’ya tebdîl olunarak hedef kelimeye ulaşılır.

‘*Âlem* (عالم) lafzının hurûfî birbiri mahalline tebdîl olinsa lâmi’ (لامع) olur ‘*âlem* behem zede dimekle işâret itdi (Şifâyî, 5b).

Âb (اب) lafzının ayagı ki bâdur (ب) dolaşup evveline gelicek bâ (با) olur bâ-yı Arabî ve Fârisînün farkı yokdur (Şifâyî, 10b).

Ni’met (نعمت) lafzının harf-i tâsî (ت) evveline geçirilürse tena’’um (تنعم) olur neşr lafzıyla işâret itmîşdür (Şifâyî, 11b).

Fakr (فقر) lafzı kalbi ki kâfdur (ق) hâya (خ) tebdîl olınsa fahr (فخر) olur îma oldu ki fakîr kalbinün kasâvetin havf u huşû'a tebdîl itdükde *elfakru fahrî* makâmına varur (Şifâyî, 100a).

ç. Amel-i Tezyîlî: Muammâda kullanılan kelimelerin harekeleriyle ilgili yapılan işlemdir. Bu amelde sâkin bir harfe hareke verilir (tahrîk), harekeli bir harf sâkin yapılır (teskîn), şeddesiz bir harf şeddeli okunabilir (teşdîd) veya şeddeli harfin şeddesi kaldırılır (tahfîf), medsiz elif medli hâle getirilir (med) veya medli elif kısa (kasr) okunur (Tarlan, 1936, s. 25; Saraç, 1997, s. 300-301; Bilkan, 2000, 91-92).

Zamm-ı hemze (أ) ve teşdîd-i mîmle (م) ümmet (امت) lafzı tashîf olındukda feth-i hemze (إ) ve sükûn-ı mîmle (م) emt (امت) lafzı olur (Şifâyî, 13a).

Hall (خل) lafzı harf-i dâla (د) muttasıl olıcak huld (خلد) olur bu işâretdür ki her *hall*de ki feth-i hâ-yı mu'ceme (خ) ve teşdîd-i lâm (ل) ile remlde tarîk ma'nâsınadur murâd tarîk-i dalâletdür tarîk-i dalâletde iken dîn-i Nebevîye ittibâ' itmekle vâsıl-ı huldberîn olur (Şifâyî, 13b).

Mahzen (محزن) Nizâmî (نظامی) kitâbıdur kesr-i nûn (ن) ve tahfîf-i zâ (ظ) ile Nizâmî (نظامی) feth-i nûn (ن) ve teşdîd-i zâ (ظ) ile nezzâmî (نظامی) imlâsındadır nizâm (نظام) kesrile incü dizilen iplige dirler nezzâm (نظام) feth ü teşdîd ile dizici ma'nâsınadur ve nazmî (نظمی) lafzına elif (ا) giricek Nizâmî (نظامی) olur ve ol elife (ا) ülfet (الفت) elifi didi ve nazmî (نظمی) lafzı içine girmekle keennehu deldi surâh kerde didi ve nemî (نمی) lafzında zâ (ظ) olıcak Nizâmî (نظامی) olur derher nemî nîmî zâhir didi ve nemî (نمی) lafzında zâhirün (ظاهر) yarısı (ظ) zâdur (Şifâyî, 26a).

Kût (قوت) lafzı tahfifle azık ma'nâsınadur teşdîd ile olsa kuvvet (قوت) olur hilâf-ı za'f ma'nâsınadur îma itdi ki şiddetle hâsıl olan kûtta lezzet ve kuvvet ziyâdere olarak olur (Şifâyî, 152b).

Sonuç

Şebistân-ı Hayâl İranlı şair Muhammed Yahya Fettâhî tarafından Farsça kaleme alınan muammâ tarzında manzum-mensur karışık bir eserdir. Bugünkü tespitlere göre Anadolu sahasında söz konusu esere yazılan ilk şerh Sürûrî'ye aittir. Sürûrî'nin *Şerh-i Şebistân-ı Hayâl*'i doktora tezi olarak çalışılmıştır. Fakat Şifâyî'nin *Şebistân-ı Hayâl*'e yaptığı şerh kısa zaman öncesine kadar bilinmiyordu. Konuyla ilgili eldeki veriler, 2016 yılında yapılan iki çalışmadaki tanıtıcı bilgilerden ibaretti. Dolayısıyla bu çalışmada, Şifâyî'nin *Şerh-i Şebistân-ı Hayâl*'i ayrıntılı olarak tanıtılmaya ve incelenmeye gayret edilmiştir. Bu bağlamda öncelikle eserin nüsha özellikleri, muhtevası verilip şarihin maksadı ve şerh yöntemi üzerinde

durulmuştur. *Şerh-i Şebistân-ı Hayâl*'in şerh yöntemi belirlenirken daha önce yapılan çalışmalardan hareketle metnin tercüme ve şerhi, kelime açıklamaları, şerhin kaynakları gibi başlıklar kullanılmıştır. Fakat *Şebistân-ı Hayâl*'in muammâ tarzında kaleme alınması münasebetiyle konu hakkında yapılan açıklamaların yeterli olmadığı görülmüştür. Çünkü orijinal metinde bulunan muammâlar, sadece anlam bakımından ele alınmayıp belirli yöntemler dâhilinde çözümlenmiştir. Bu münasebetle böyle bir metnin şerh yöntemi belirlenirken Farsça metnin tercüme ve şerh usûlü yanında muammâların hâl yöntemleri de tespit edilmeye çalışılmıştır. Bunun sonucunda Muhammed Şifâyî'nin, muammâ çözümünde sistematik bir yol izlediği görülmüştür. Buna göre şarih öncelikle Farsça metnin tercümesini verir, ardından muammâların çözümüne geçer. Muammâ çözümünde ilk olarak gizlenen isimlerin, kelimelerin neresinde bulunduğu, hangi ifadelerle bunlara işaret edildiği açıklanır. İkinci olarak amel-i tahsîlî, amel-i tekmîlî, amel-i teshîlî, amel-i tezyîlî gibi muammâ çözüm yöntemleri kullanılarak gizlenen isim ortaya çıkarılır.

Burada değinebileceğimiz ikinci nokta Sürûrî ile Şifâyî arasındaki etkileşimdir. Dervîş Muhammed Şifâyî, kendisinden önce Sürûrî tarafından yazılan şerhi inceleyip eserde gördüğü eksikliklerden dolayı *Şebistân-ı Hayâl*'e yeni bir şerh yazmaya niyetlenir. Kendisini yeni bir şerh yazmaya iten sebepleri de eserin mukaddimesinde dile getirir. Buna göre Sürûrî çoğu yerde gereksiz yere cümleleri uzatmış, izah isteyen yerleri kısaca geçiştirmiş ve itimat edilen kaynaklara başvurmamıştır. Çalışma esnasında Sürûrî şerhine de sık sık başvurduğumuz için, Şifâyî'nin mukaddimedeki eleştirilerini göz önünde bulundurarak maksadının hâsıl olup olmadığını da genel hatlarıyla sorgulamaya çalıştık. Konu hakkındaki tespitlerimizi şu şekilde ifade edebiliriz: Muhammed Şifâyî, eserin genelinde Farsça ifadeleri Sürûrî'ye göre daha geniş bir şekilde şerh eder. Farsça metinde işaret edilen kavramlar ve telmihler hakkında ayrıntılı açıklamalar yapar. *Şebistân-ı Hayâl*'in son bölümünde yer alan nasihatlerin bulunduğu kısımda Sürûrî tercüme ve sanatları vermekle iktifa ederken Şifâyî, tasavvufi açıklamalar yaparak söz konusu bölümü daha geniş yorumlar. Bunun yanı sıra metnin kolay anlaşılacağını düşündüğü yerlerde, sözü fazla uzatmadan metnin anlamını vermekle yetindiği de görülür. Bu noktada Sürûrî ile Şifâyî'nin *Şebistân-ı Hayâl*'in farklı bölümlerine yoğunlaştıkları söylenebilir. Aslına bakılırsa bu fark, şerhlerin önce veya sonra yazılmasından hareketle açıklanabilir. Çünkü Şifâyî, *Şebistân-ı Hayâl*'in önceki şerhini görüp kendi şerhini ona göre oluşturmuştur. Eserin mukaddimesinde Sürûrî'nin şerhini ıslah etmeyi düşündüğünü, fakat rüya vasıtasıyla bu görev kendisine tevdi edilince ıslahtan vazgeçtiğini bildirir. Bizim düşüncemize göre ise Şifâyî, önceki eserin ıslahından vazgeçmemiş ve bu ıslahı yeni bir eser vücuda getirerek yapmıştır. Şunu belirtmekte fayda vardır ki Sürûrî ve Şifâyî şerhlerinin mukayesesi, bu çalışmanın sınırlarını aşacağı için, burada ayrıntılı bir karşılaştırmaya gidilmemiştir.

References / Kaynakça

- Ahmed Cevdet Paşa (2000). *Belâgat-ı Osmâniye*. (Haz.: Turgut Karabey-Mehmet Atalay). Ankara: Akçağ Yayınları.
- Bilgegil, Kaya (1989). *Edebiyat Bilgi ve Teorileri*. İstanbul: Enderun Kitabevi.
- Bilkan, Ali Fuat (2000). *Türk Edebiyatında Muammâ*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Çakıroğlu, Nevin (2014). *Süleymaniye Kütüphanesi Bağdatlı Vehbî 1542'de Kayıtlı Muammâ-Lügaz Mecmuası (İnceleme-Metin)*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü. İstanbul. s. 1-9.
- Çelebioğlu, Âmil (1998). *Eski Türk Edebiyatı Araştırmaları*. İstanbul: MEB Yayınları.
- Derviş Muhammed Şifâî. *Şerh-i Şebistân-ı Hayâl*. Süleymaniye Kütüphanesi, Serez 2656 Numara, 1b-203a.
- Duru, Necip Fazıl (2011). "Lütfullah Halîmî b. Ebî Yûsuf'un Bahru'l-Garâyib Adlı Eserinde Muammâ Bahsi". *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*. S. 25. s. 109-138.
- Elbir, Bilal (2003). *Sürûrî'nin Şerh-i Şebistân-ı Hayâl'i-Metin-İnceleme*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. İzmir.
- Erkal, Abdülkadir (2009). "Divan Şiirinde Şebistân-ı Hayâl Tarzı Üzerine". *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*. Sayı 41. s. 35-45.
- Fettâhî-yi Nişâbüri. *Şebistân-ı Hayâl*. Millî Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu, 06 Mil Yz A 7185, 1b-87a.
- Güneş, Bahadır (2015). "Bir Muammâ ve Lügaz Metni Hakkında". *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*. S. 4/2. s. 526-545.
- Hamza, Adem (2011). *Türk Edebiyatında El Yazması Bir Lügaz ve Muammâ Mecmuasının Transkripsiyonlu Olarak Lâtin Harflerine Çevrilmesi*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Edirne.
- Huart, C. L. "Fettâhî". Millî Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi. C. IV. Eskişehir: ETAM A. Ş. Matbaa Tesisleri. s. 582.
- İmam Nevevî (2008). *Riyâzü's-Salihîn*. C. 1-2. İstanbul: Erkam Yayınları.
- Kadı Beydavî (2011). *Envâru't-Tenzil ve Esrârü't-Te'vîl*. (Çev.: Abdülvehhab Öztürk). C. 1-5. İstanbul: Kahraman Yayınları.
- Özdemir, Mehmet (2016). *Derviş Muhammed Şifâî Mesnevî Şerhi*. İstanbul: Doğu Kütüphanesi.
- Saraç, M. A. Yekta (1997). "Muammâ ve Divan Edebiyatındaki Seyri". *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*. C. XXVII, S. XXVII. İstanbul. s. 297-308.
- Şemseddin Sâmî (1999). *Kâmûs-ı Türkî*. İstanbul: Çağrı Yayınları.
- Tarlan, Ali Nihat (1936). *Divan Edebiyatında Muammâ*. İstanbul Üniversitesi Yayınları. İstanbul: Burhaneddin Matbaası.
- Yazıcı, Tahsin (1995). "Fettâhî". *İslâm Ansiklopedisi*. C:XXII, T.D.V. Yayınları. s.485.